

ปริทัศน์หนังสือ “ปฏิจจสมุปปาทจากพระโอษฐ์”

Paticcasamuppada from the Mouth

พิชัย สุขวุ่น¹ | Pichai Sookwoon

ชื่อหนังสือ “ปฏิจจสมุปปาทจากพระโอษฐ์”
ผู้แต่ง พุทธทาสภิกขุ
จำนวน 1,060 หน้า
ปีที่พิมพ์ 2556
ราคา 500 บาท
สำนักพิมพ์ สุขภาพใจ

ความนำ

หนังสือเรื่อง “ปฏิจจสมุปปาทจากพระโอษฐ์” แต่งโดย ท่านพุทธทาสภิกขุ ท่านแปลและร้อยกรองจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี พิมพ์ครั้งที่ 8 เดือนพฤษภาคม 2556 สำนักพิมพ์สุขภาพใจ จำนวน 1,060 หน้า สำหรับผู้ไม่เคยชินกับภาษาทางพุทธศาสนามาก่อนอาจมีความลำบากบ้างในการสะกดคำ และทำความเข้าใจกับคำแปลเป็นภาษาไทย อย่างไรก็ตาม ด้วยคุณภาพของผู้แต่งและเนื้อหาที่เป็นความจริงเชิงลึกของพุทธศาสนา ทำให้หนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือเล่มสำคัญของชีวิต เหตุที่เรียกว่าควรเป็นหนังสือสำคัญของชีวิตก็เพราะว่าหนังสือเล่มนี้มุ่งเน้นการอธิบายว่า มนุษย์ควรมีชีวิตโดยรู้เท่าทันความรู้สึกรู้สีกของจิตว่าต้องไม่เียง (อวิชชา) ต่อการตัดสินใจในชีวิตประจำวัน หมายความว่า ในชีวิตประจำวันเราถูกเล่นงานโดยปีศาจที่ส่งผ่านการรับรู้

¹ดร., สาขาวิชาจิตรกรรม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี
ติดต่อได้ที่ : pichaiart@gmail.com

¹Dr., Program in Painting, Faculty of Humanities and Social Sciences, Suratthani Rajabhat University, e-mail: pichaiart@gmail.com

ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อยู่ตลอดเวลา แม้ขณะกำลังอ่านบทปริทัศน์นี้อยู่ ผู้อ่านอาจมีเรื่องบางอย่างรบกวนจิตใจให้กังวลอยู่ตลอดเวลา ความรู้สึกที่ไม่ปลอดโปร่ง รู้สึกไม่ปลอดภัย ล้วนมีพื้นฐานมาจากความไม่รู้ หรือความต้องการอะไรบางอย่างที่โหยหาอยู่เสมอ ความรู้สึกทั้งหมดนี้ มีต้นเหตุสำคัญมาจากการที่เราไม่ประสาทสัมผัสทั้งหกประกอบด้วย ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ร้อยรัดกับความรู้สึกนั้น แล้วปรากฏเป็นสิ่งที่เรียกว่า “ตัวเรา” การยึดมั่นว่าเป็นตัวเราเอง นำไปสู่ความทุกข์ในใจตลอดเวลา หนังสือเล่มนี้สามารถทำให้เกิดความกระจ่างแจ้งว่า เราทั้งหลายตกอยู่ในวงล้อมของประสาทสัมผัสทั้งหกอยู่ตลอดเวลา การไม่รู้เรื่องนี้ เท่ากับไม่รู้จักการจัดการกับชีวิตให้ถูกต้อง คือ “ไม่มีความทุกข์”

ถ้าโยงความไม่รู้เท่าทันประสาทสัมผัสทั้งหก ประกอบด้วย ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อกระทบกับสิ่งภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย ความรู้สึกทางใจ การกระทบกันของประสาทสัมผัสภายใน เช่น ตากับสิ่งภายนอก คือ รูป ส่วน หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็แบบเดียวกัน จุดตั้งต้นเพียงเท่านี้ ได้ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์อย่างมหาศาล เพราะการสัมผัสกันของประสาทสัมผัส ทำให้เกิดความยึดถือเป็นตัวตน เมื่อมนุษย์รู้สึกว่ามีตัวตนอยู่อย่างมั่นคง สิ่งที่เรียกว่าความเกิดและความตายจึงได้มีขึ้น ความรู้สึกทั้งหมดนี้เรียกว่า “ความทุกข์” ซึ่งเผาผลาญในชีวิตประจำวัน หนังสือเล่มนี้ชี้ให้เห็นความกระจ่างแจ้งของชีวิตว่า สิ่งที่เราเรียกว่าตัวเราและความทุกข์นั้น เป็นการเข้าใจผิด เพราะอวิชชาคือเราไม่รู้ตามความเป็นจริง แท้จริงแล้วสิ่งที่เรียกว่าตัวเราไม่มีอยู่จริง เราและโลกจึงเป็นอนัตตา คือไม่มีตัวตน ลองพิจารณาดูว่าจะดีเพียงใด เมื่อเราเข้าใจความจริงของความรู้สึกว่าไม่ควรมีความทุกข์ เพราะการคลายความยึดถือความเป็นตัวตนลงไปได้ เรื่องนี้จึงเป็นความลับของชีวิตประจำวัน ซึ่งมีความจำเป็นที่สุด เพราะทุกคนล้วนแต่แสวงหาความพ้นทุกข์และความสงบเย็นในชีวิตประจำวันกันทั้งนั้น มนุษย์คงไม่พอใจนักที่จะมีชีวิตที่รู้สึกเป็นทุกข์อยู่ตลอดเวลาไม่เรื่องใดก็เรื่องหนึ่ง การรู้จักกับประสาทสัมผัสดังที่กล่าวมาแล้วกลายเป็นสิ่งสำคัญที่สุดของชีวิต เพราะเราต้องอยู่กับสิ่งนี้ทุกขณะ กล่าวคือเราทุกคนต้องเผชิญกับรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย ความรู้สึกในใจ ตลอดเวลา ถ้าจัดการไม่ถูกวิธี สิ่งที่เราเรียกว่าตัวตนและความทุกข์ก็จะเล่นงานอยู่เสมอ

เราอาจขยายความจากจุดตั้งต้นของประสาทสัมผัสของมนุษย์ไปสู่กิจกรรมต่าง ๆ ทางสังคมด้วยก็ได้ เพราะพฤติกรรมทางสังคมทั้งหลาย ย่อมเกิดจากรู้สึกเป็นตัวตนของเรานั้นเอง เมื่อมีความรู้สึกเป็นตัวตน ความเห็นแก่ตัวจึงเกิดขึ้น สิ่งที่เราเรียกว่าความโลภ ความโกรธ และความหลง จึงเกิดตามมาในทางสังคม จึงเป็นต้องสร้างกติกา ระเบียบ ข้อตกลง เพื่อป้องกันความโลภ ความโกรธ และความหลง ของมนุษย์ สิ่งที่เราเรียกว่าการเมือง กฎหมาย และการลงโทษ จึงกลายเป็นระเบียบของสังคม ยิ่งในภาวะปัจจุบัน มนุษย์ใช้สติปัญญาและเวลาหมดไปกับการแก้ปัญหาทางการเมือง มีความเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจและความไม่เท่าเทียมประเทศไทยและทั่วโลกกำลังเผชิญกับปัญหาความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ ซึ่งการแก้ปัญหาด้วยกฎหมายเป็นแต่เพียงการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้น แต่หากกลับไปมองที่จุดเริ่มต้นของปัญหา คือความไม่รู้เรื่องของประสาทสัมผัสที่ส่งผลให้มีความรู้สึกเป็นตัวตนและมีความเห็นแก่ตัว การจัดการกับประสาทสัมผัสที่ไม่ถูกต้องดังกล่าว อาจทำให้โลกนี้เกิดสงครามทุกชนิดอย่างไม่สิ้นสุด การเชื่อมโยงให้เห็นถึงเหตุปัจจัยของการมีอยู่ของสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ถือเป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการอธิบายเรื่องปฏิจจนสมุปปาท ซึ่งแปลว่า “สิ่งที่อาศัยกันเกิด” คือ ไม่มีอะไรมีอยู่ด้วยตัวมันเองโดยไม่อาศัยสิ่งอื่น จึงนำไปสู่ข้อสรุปทางพุทธศาสนาที่อธิบายว่า วัตถุ กาย และจิต ไม่มีตัวตน เป็นเพียงสิ่งที่อาศัยสิ่งอื่นอยู่ตลอดเวลา หนังสือเล่มนี้ แม้เป็นความรู้ทางพุทธศาสนา แต่เป็นความรู้ที่เป็นใจกลางของการมีชีวิต ตั้งแต่ความทุกข์ในชีวิตประจำวัน จนถึงปรากฏการณ์ทางสังคม ที่กำลังเป็นปัญหารุนแรง และอาจทำลายชีวิตของทุกคนได้ โดยมีเหตุจากการเข้าใจผิดไปว่าเรามีตัวตนหรืออัตตาอยู่เป็นพื้นฐาน

เนื้อหาที่ควรพิจารณา

การพิจารณาเนื้อหาต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่บนหนังสือเล่มนี้ จากนารองปกจะปรากฏสาระสำคัญของหนังสือ โดยแสดงให้เห็นก่อนเริ่มอ่านเนื้อหา ปรากฏอยู่ 3 หน้า คือ หน้าแรก แสดงรูปพระพุทธเจ้า และเขียนบรรยายใต้ภาพว่า

“ผู้ใดเห็นปฏิจจนสมุปปาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจนสมุปปาท” หน้านี้เป็นการแสดงสาระสำคัญว่า หากผู้อ่านเข้าใจเรื่องปฏิจจนสมุปปาท ได้เท่ากับเป็นผู้เห็นธรรม คำว่าเห็นธรรมหมายถึง เห็นหัวใจของคำสอนของพระพุทธเจ้า

ทั้งหมด เรื่องปฏิจจสมุปบาท จึงมีความสำคัญสูงสุด ที่ผู้ที่เรียนรู้พุทธศาสนาต้องรู้จักสิ่งนี้ เพราะปฏิจจสมุปบาท เป็นการแสดงให้เห็นว่าตัวตนของเรานั้นไม่มี ความรู้สึกและร่างกาย เป็นเพียงกระแสที่อาศัยกันเกิดเท่านั้น สิ่งที่เราเรียกว่าตัวตนที่แท้จริงไม่ใช่ตัวตน การเห็นเช่นนั้น จะง่ายต่อความเข้าใจว่าทุกสิ่งเห็นอนัตตา เป็นสัจจธรรม และเป็นการทำหน้าที่ความรู้สึก ให้เป็นเรื่องเดียวกับสิ่งที่เรียกว่านิพพาน ที่แปลว่า “มีชีวิตที่เย็น” ไม่ได้มีความหมายว่า เป็นสิ่งที่รับรู้ได้หลังจากตายแล้ว

สิ่งที่น่าพิจารณาอีกอย่างหนึ่งคือ ท่านพุทธทาสภิกขุได้แสดงให้เห็นว่าคำสอน เรื่องปฏิจจสมุปบาท ของพระพุทธเจ้า นั้นเน้นที่ภาวะปัจจุบันคือ เมื่อตากระทบกับรูป เกิด ความรู้สึกเป็นตัวตน เกิดความยึดถือ และเป็นทุกข์ในปัจจุบัน คือสัมผัสความรู้สึกได้ทันที ในทางกลับกันหากเราฉลาดพอหรือมีปัญญาเห็นว่าเป็นเพียงกระแสและดับกระแสเสียได้ ความทุกข์ก็เกิดไม่ได้ เช่นเดียวกับการดับของความรู้สึกที่เรายึดถือ เป็นการดับทุกข์ใน ขณะปัจจุบัน ปฏิจจสมุปบาทจึงไม่ใช่เรื่องข้ามภพข้ามชาติ อย่างที่สำนักต่าง ๆ ได้สอนกันอยู่ เช่น มีชาติก่อน ชาติปัจจุบัน และชาติหน้า ท่านเห็นว่าการเกิดของปฏิจจสมุปบาทในแต่ละรอบนั้น คือตั้งแต่อวิชชา สืบเนื่องกันเรื่อยไป จนถึงขารมณะและเป็นทุกข์ โดยแยกขาดออกจากกัน เป็น 3 ชาติ นั้น เป็นการสอนที่ผิดหลักของพระพุทธศาสนา ที่เน้นการแก้ปัญหาที่นี้และ เดียวนี้ ดังนั้น การเน้นว่าผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม เป็นการแสดงให้เห็นว่า ถ้าไม่รู้เรื่องนี้ยังไม่ได้ชื่อว่าเห็นธรรมของพระพุทธเจ้า สอดคล้องกับการตรัสของ พระพุทธเจ้า ความตอนหนึ่งที่ว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา” การเห็นปฏิจจสมุปบาท จึงเปรียบเสมือนการได้เห็นพระพุทธเจ้าองค์จริง

หน้าที่สอง แสดงรูปท่านพุทธทาสภิกขุ นั่งอยู่หน้าพระพุทธรูป 3 องค์ บริเวณ วัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร ด้านล่างของภาพปรากฏข้อความดังนี้

“การใช้หลักอทิปปัจจยตา-ปฏิจจสมุปบาท-ตลตา-สัจจธรรม เป็นอมฤตโอสถ ซึ่งทำให้อยู่เหนือความตาย หรือเหนือการเวียนว่ายตายเกิด เพราะทำให้หมดตัวตนและ ของตน นั้นเป็นกิจกรรมประจำวันของพุทธบริษัทที่แท้จริง เป็นทางลัดที่สั้นที่สุด มีผลดี ที่สุด จึงขอฝากไว้เป็นมรดกในฐานะเป็นสิ่งที่เคยใช้ได้ผลดีมาแล้ว”

ข้อความในหน้านี้แสดงให้เห็นว่าถ้ารู้จักหลักปฏิจจสมุปบาท อทิปปัจจยตา ตลตา และสัจจธรรม จะเป็นผู้ที่อยู่เหนือความตาย และควรเป็นกิจกรรมในชีวิตประจำวัน

กล่าวคือ คำว่าหลักปฏิจจนุปบาท เป็นความรู้สึกเมื่อตากับรูปกระทบกัน หูกับเสียงก็เช่นเดียวกัน หมายถึง ต้องอาศัยกันจึงจะเกิดความรู้สึกเป็นตัวตนได้ ปฏิจจนุปบาทจึงใช้กับการต่อเนื่องกันของความรู้สึก เมื่อประสาทสัมผัสกระทบกับสิ่งภายนอก ส่วนหลักอิทัปปัจจยตา มีความหมายว่า “เมื่อมี สิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น” ในความหมายนี้ พ้นไปจากความรู้สึกทางจิต ซึ่งกินความอย่างกว้างขวางทั้งจักรวาล เพื่อแสดงให้เห็นว่า ทุกสิ่งเป็นแต่เพียงสิ่งที่อาศัยซึ่งกันและกันตลอดเวลา หากความเป็นตัวตนที่เที่ยงแท้ไม่ได้เลย ส่วนหลักตตตา มีความหมายว่า เป็นเช่นนั้นเอง คือสิ่งทั้งหลายจะอยู่นอกหลักปฏิจจนุปบาท และอิทัปปัจจยตาไม่ได้เลย ปรากฏการณ์นี้ถือเป็นเรื่องธรรมดาที่สุด และไม่ผิดความเป็นอย่างนั้น ส่วนหลัก สุนฺณุตตา มีความหมายว่า ทุกสิ่งเป็นความว่าง แก่นสารของทุกสิ่งคือความว่าง เราจึงยึดถืออะไรไม่ได้เลย นิพพานก็คือความว่างเช่นเดียวกัน ประโยคต่อมาอธิบายว่า เป็นอมฤตโอสถ ซึ่งทำให้อยู่เหนือความตาย คำว่าอยู่เหนือความตายคืออยู่เหนือความทุกข์ อยู่เหนือความรู้สึกแห่งตัวตนนั่นเอง

คำว่า “ความตาย” ในที่นี้เป็นภาษาธรรม มีความหมายตรงกันข้ามกับภาษาคน ท่านพุทธทาสภิกขุ อธิบายเรื่องภาษาคน - ภาษาธรรม ว่าภาษาคนเป็นภาษาชาวบ้านที่ยังมีตัวตนจะพูดอะไรก็อ้างอิงร่างกายและวัตถุเป็นหลัก ส่วนภาษาธรรมเป็นภาษาของผู้ที่ไม่มีตัวตน อ้างอิงจิตใจและความว่างจากตัวตนเป็นหลัก คำว่า เมื่อรู้จักปฏิจจนุปบาท อิทัปปัจจยตา ตตตา สุนฺณุตตา แล้วจะอยู่เหนือความตาย หมายถึง การที่รู้เท่าทันประสาทสัมผัสเมื่อกระทบกับสิ่งภายนอกและดับมันลงได้ไม่ให้เกิดความรู้สึกเป็นตัวตน เมื่อไม่มีตัวตน ก็ไม่มีความตาย คำว่าอยู่เหนือความตาย จึงไม่ใช่ตายทางร่างกายที่เป็นวัตถุ แต่เป็นการดับความทุกข์เสียได้ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นในชีวิตประจำวัน ท่านพุทธทาสภิกขุเห็นว่าเป็นทางลัดและเคยใช้ได้ผลมาแล้ว

หน้าที่สาม ปรากฏข้อความว่า

1) เมื่อถามว่าปฏิจจนุปบาทคืออะไร? ก็คือการแสดงให้รู้เรื่องความทุกข์ที่เกิดขึ้นในรูปสายฟ้าแลบและในจิตใจของคนเราเป็นประจำวัน

2) เพราะเหตุใดเราจึงต้องรู้เรื่องนี้? ก็เพราะว่าคนกำลังโง่ ไม่รู้เรื่องนี้

3) รู้เพื่อประโยชน์อะไร? เพื่อให้รู้ถูกต้องและดับทุกข์เสียได้

4) จะดับทุกข์ได้โดยวิธีใด? ก็โดยวิธีที่ปฏิบัติให้ถูกต้องตามเกณฑ์ของปฏิจจนุปบาท

คือ อย่าให้กระแสปฏิจจสมุปบาทมันเกิดขึ้นมาได้ เพราะว่ามีสติรู้สึกตัวอยู่ตลอดเวลา เรื่องมันสัมพันธ์กันอยู่อย่างนี้ รวมเรียกกันว่า “ปฏิจจสมุปบาท”

ข้อความในหน้าที่สามนี้ เป็นการบอกกับผู้อ่านว่าทำไมต้องเรียนรู้ปฏิจจสมุปบาท โดยบอกให้ชัดว่า ถ้าไม่เรียนรู้เรื่องนี้ ก็จะไม่รู้จักการทำงานอย่างต่อเนื่องของประสาทสัมผัสทั้งหกกับสิ่งภายนอกที่มีอยู่ตลอดเวลา ชีวิตประจำวันก็จะเต็มไปด้วยความทุกข์ การเสนอเช่นนี้ผู้อ่านสามารถประเมินความรู้สึกของตนเองได้ว่า เป็นผู้ตกอยู่ในความทุกข์ โดยไม่รู้ตัวหรือไม่ หากไม่รู้ตัวก็ยังมีমনเข้าไปอีก และแม้รู้ตัวก็รู้ว่าจะจัดการกับประสาทสัมผัสอย่างไร คำตอบอยู่ในข้อที่ 4 คือ อย่าให้กระแสปฏิจจสมุปบาทเกิดขึ้นมาได้ โดยต้องมีสติรู้ตัวอยู่ตลอดเวลา

การเกริ่นนำด้วยข้อความสำคัญทั้งสามหน้านี้ ย่อมบ่งบอกเป็นอย่างดีว่า ปฏิจจสมุปบาท เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันโดยตรง คือชีวิตมีปัญหาโดยตรง ข้อความเหล่านี้ บอกลักษณะของปัญหา เหตุของปัญหา การดับลงของปัญหา บอกวิธีการที่ทำให้ปัญหานั้นดับลง และเสนอว่าถ้าจับจุดตรงนี้ได้เท่ากับเป็นการเข้าไปสู่หัวใจของพุทธศาสนา คือเห็นทุกสิ่งเป็นอนัตตา สุญญตา และมีชีวิตอยู่เหนือความตาย ถ้าพิจารณาให้ละเอียดข้อความสำคัญเพียงสามหน้านี้นี้เพียงพอที่จะดึงความสนใจของผู้อ่านให้ติดตามเนื้อหาในบทต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี

สาระสำคัญก่อนจะเข้าสู่เนื้อหาในบทต่าง ๆ ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้แสดงคำชี้แจงคล้ายเป็นคำนำเพื่อปูพื้นฐานให้เข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทในเบื้องต้น ซึ่งเป็นคำชี้แจงที่ครอบคลุม ลึกซึ้ง และเห็นสาระสำคัญของการศึกษาเรื่องนี้ได้เป็นอย่างดี โดยเริ่มต้นว่า เรื่องปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องสำคัญและจำเป็นสำหรับพุทธบริษัทมีเนื้อความว่า

“ธรรมะสองอย่าง อันพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้รู้ ผู้เห็น ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสไว้ดีแล้วมีอยู่ อันภิกษุทั้งหลาย พึงทำสังคิติ คือ (สบสวน) ในธรรมสองอย่างนั้น ไม่พึงวิวาทกัน ในธรรมนั้น โดยประการที่พรหมจรรย์ (ศาสนา) นี้ จึงพึงมั่นคงตั้งอยู่นาน ข้อนั้นจะพึงเป็นไปเพื่อहितสุขแก่มหาชนอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ให้สุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ธรรมสองประการนั้นคือ

อายตนะกุสลตา ความเป็นผู้ฉลาดในเรื่องอายตนะ ๑

ปฏิจจสมุปบาทกุสลตา ความเป็นผู้ฉลาดในเรื่องปฏิจจสมุปบาท ๑”

ข้อความดังกล่าวมีสาระสำคัญตรงที่หากรู้ธรรมสองประการนี้แล้ว จะไม่เกิดการวิวาทในธรรม คือจะไม่ถกเถียงเรื่องคำสอนต่าง ๆ ของพระพุทธศาสนา การรู้ปฏิจจนุปบาท จึงเป็นเครื่องตัดสินว่ารู้ธรรมอย่างถูกต้อง สิ่งทีเรียกว่าธรรมคือการพิจารณาเมื่อประสาธสัมผัสกระทบกับสิ่งภายนอก เช่น ตากับรูปและเกิดความรู้สึกเป็นตัวตนและมีความเป็นทุกข์ด้วยการยึดถือในลักษณะต่าง ๆ คำว่า ความเป็นผู้ฉลาดในเรื่องอายตนะ จึงมีความหมายเช่นนี้ คือเมื่อประสาธสัมผัสกระทบแล้ว ให้หยุดความเป็นตัวตนเสีย เห็นแต่เพียงการสืบเนื่องของความรู้สึกจากอวิชชาจนถึงความรู้สึกเป็นตัวตนและดับความรู้สึกแห่งตัวตนเสียได้ เท่ากับรู้ธรรมที่แท้จริงและสูงสุด เมื่อมนุษย์รู้ธรรมตรงกันเช่นนี้ จะไม่มีการทะเลาะวิวาทกันเกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธเจ้า แต่เมื่อพุทธบริษัทไม่สนใจ ไม่ชัดเจน จึงเกิดการวิวาทกันจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะเรื่องอิตตาทักขอนัตตา คำสอนบางสำนักของพุทธศาสนา พยายามอธิบายว่า ชีวิตคนเรามีการเวียนว่าย เมื่อร่างกายตายแล้ววิญญาณจะกลับมาเกิดใหม่ การเกิดใหม่จะเป็นอย่างไรขึ้นอยู่กับกรรมในชาติก่อน

คำสอนเรื่องการข้ามชาตินี้มีคิตหลักปฏิจจนุปบาทอย่างแน่นอน เพราะต้องมีอิตตาทที่เที่ยงแท้และ หมุนเวียนไปเรื่อย ๆ แต่หลักปฏิจจนุปบาทปฏิเสธอิตตาททุกชนิด และแสดงให้เห็นว่าสิ่งที่เรียกว่าอิตตาทเป็นเพียงกระแสอันเกิดจากการกระทบกันของประสาธสัมผัสภายในกับภายนอกเท่านั้น สิ่งทีเรียกว่าอิตตาทเป็นสิ่งที่ลู่โพรงขึ้นมาเป็นคราว ๆ คือในภาวะที่เรายึดถืออะไรบางอย่าง เมื่อมีการยึดถือที่เข้าใจเอาเองว่าต้องมีอิตตาทของผู้ยึดถือ ซึ่งไม่เป็นความจริง ดังนั้น ข้อความที่ท่านพุทธทาสภิกขุนำมาเสนอในตอนต้นนี้ เป็นการบอกสาระสำคัญ 2 อย่าง คือ 1) การฉลาดเท่าทันต่อประสาธสัมผัสและไม่ก่อให้เกิดความทุกข์เป็นเนื้อแท้ของพุทธศาสนา ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่า “อดีตก็ดี ปัจจุบันก็ดี เราสอนแต่เรื่องความทุกข์กับการดับทุกข์” 2) การรู้ปฏิจจนุปบาทจึงป้องกันการวิวาทกันในคำสอนของพระพุทธเจ้าได้เป็นอย่างดี

ต่อมาในคำชี้แจงเบื้องต้นนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายหลักเกณฑ์หรือสาระสำคัญทีเกี่ยวเนื่อง กับปฏิจจนุปบาทไว้ 10 ข้อดังนี้

1) จะมีภพ หรือชาติ ทุกคราวทีมีการกระทบทางอายตนะ คือจะมีความรู้สึกเป็นตัวตนทุกคราวทีมีการกระทบของตากับรูป หูกับเสียง ลิ้นกับรส เป็นต้น

2) ในภาษาปฏิจจสมุปบาทจะไม่มีคำว่า บุคคล ตัวตน เรา เขา ข้อนี้หมายความว่า เมื่อประสบผัสผัสกระทบแล้วจึงเกิดเป็นความรู้สึก เป็นเพียงการสืบเนื่องเท่านั้น ไม่มีตัวเรา ไม่มีคนอื่น

3) ในภาษาปฏิจจสมุปบาท จะไม่มีคำว่า “สุข” จะมีแต่คำว่าทุกข์และการดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เพราะคำว่าสุขเป็นที่ตั้งแห่งสัสสตทัญญู คือตัวตนที่เที่ยงแท้ ซึ่งไม่มีในปฏิจจสมุปบาท

4) ปฏิสันธิวิญญาณ ชนิดที่เป็นตัวตน ไม่มีในภาษาปฏิจจสมุปบาท เพราะไม่พุดถึงวิญญาณที่เกิดใหม่ในชาติต่อไป ภาษาปฏิจจสมุปบาทจึงระบุไปยังวิญญาณหกคือ วิญญาณทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เท่านั้น เมื่อเราให้ความหมายต่อการสัมผัสในคุณค่าของต่าง ๆ เรียกว่าวิญญาณปรากฏแล้ว

5) ในวงของปฏิจจสมุปบาท มีแต่ปฏิจจสมุปป็นนธรรม คือสิ่งที่ได้อาศัยสิ่งอื่นแล้วเกิดขึ้น ปรากฏอยู่ชั่วขณะเพื่อปรุงแต่งให้เกิดสิ่งอื่นต่อไป หลักสำคัญคืออย่าให้เกิดเป็นตัวตนหรือเป็นสัสสตทัญญู และอย่าให้เห็นตรงกันข้ามกับตัวตนจนไม่มีอะไรเสียเลย คือกลายเป็นอุจเฉททัญญูขึ้นมา แต่ให้อยู่ตรงกลางคือมีอยู่อย่างปฏิจจสมุปป็นนธรรม

6) ถ้ากล่าวไปในทางเรื่องกรรม ปฏิจจสมุปบาทมุ่งหมายแสดงกรรมที่ไม่ดำ ไม่ขาว และเป็นที่สุดแห่งกรรม ความหมายเช่นนี้คืออยู่เหนือความดี ชั่ว บุญ บาป สิ่งเหล่านี้เป็นความทุกข์ทั้งหมด

7) หลักพุทธศาสนาต้องประกอบอยู่ด้วยความเป็นปัจจุบันธรรมหรือสันตัญญูโกสมอคือรับรู้ได้ เดียวนี้ตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน ไม่กินเนื้อที่ครอบคลุม 3 ชาติ คือชาติก่อน ชาติปัจจุบัน และชาติหน้า

8) สูตรของปฏิจจสมุปบาทนั้น ตรัสไว้หลายแบบ เช่น แบบอนุโลมจากอวิชาไปหาความทุกข์ แบบปฏิโลมจากความทุกข์ไปหาอวิชา และยังมีตรัสตั้งต้นที่อายตนะกระทบกันแล้วเกิดเวทนาโดยไม่ต้องกล่าวชื่ออวิชาออกมา ที่แปลกสุด คือตรัสรวมสมุทยวารกับนิโรธวารไว้ในสายเดียวกัน คือ ตรัสว่าอวิชาให้เกิดสังขาร-วิญญาณ-นามรูป ไปจนถึงตัณหา แล้วเปลี่ยนเป็นตรัสความดับของตัณหา-อุปาทาน เรื่อยไป จนถึงดับทุกข์ และทุกแบบจะไม่คร่อมกันถึง 3 ภพ 3 ชาติ

9) ปฏิจจสมุปบาท เป็นเรื่องของขณิกาวาท ไม่ใช่สัสสตวาท ดังนั้น คำว่า เกิด คำว่า ชาติ ย่อม หมายถึงการเกิดในขณะที่แห่งปฏิจจสมุปบาทสายหนึ่งในชีวิตประจำวัน เมื่อตากระทบกับรูปและมีความรู้สึกเป็นตัวตน

10) ปฏิจลสมุปปาทสำหรับพุดนั้นเป็นปรัชญาไม่จำเป็น และไม่มีประโยชน์อะไร ปฏิจลสมุปปาท แท้จริง คือการปฏิบัติเพื่อไม่ให้ทุกขัเกิดขึ้นมาได้

หากพิจารณาข้อเสนอของท่านพุทธทาสภิกขุทั้ง 10 ข้อดังกล่าว มีหลายข้อที่อธิบายความลึกซึ้งของคำสอนทางพุทธศาสนา และอธิบายสาระสำคัญของพุทธศาสนาว่า เน้นที่การเห็นโลกเป็นอนัตตา คือ ไม่มีตัวตน เมื่อไม่มีตัวตนก็ไม่มีความทุกข์ในที่สุด ในที่นี้ จะนำมาพิจารณาบางประเด็นที่เป็นประเด็นสำคัญเพื่อให้เข้าใจว่าปฏิจลสมุปปาทได้กลายเป็น โลกกลางของการอธิบายคำสอนที่ลึกซึ้งและกระจ่างแจ้งดังนี้

ในข้อที่ 2 ท่านอธิบายว่าในภาษาปฏิจลสมุปปาท จะไม่มีคำว่าบุคคล ตัวตน เรา เขา การอธิบายเช่นนี้อาจทำให้คนทั่วไปเข้าใจไม่ได้ และไม่เชื่อว่าจะไม่มิตัวตนของเราได้ อย่งไร เมื่อเรายังรับรู้ว่ามีตัวเรา มีคนอื่นอยู่ทุกขณะ ความรู้สึกอย่างสามัญดังกล่าว หรือความรู้สึกเป็นตัวตนจะเป็นปัญหาต่อการเข้าใจปฏิจลสมุปปาทอย่างมาก ในภาษาปฏิจลสมุปปาท มีแต่เพียงประสาทสัมผัสภายในกับภายนอกเท่านั้น เช่น ตากระทบกับรูป แล้วรู้สึกว่ามีตัวเรา ความรู้สึกว่าตัวเรามีอยู่ เป็นการเข้าใจผิด ปฏิจลสมุปปาทจึงเป็นการเปิดเผยความลับของธรรมชาติให้เข้าใจเสียใหม่ว่าประสาทสัมผัสยังทำงานได้เป็นปกติ ตรวจจับที่เราไม่ยึดถือ ความรู้สึกเป็นทุกข์ ความรู้สึกแห่งตัวตนก็หาไม่มี การไม่มีตัวตนในภาษาของปฏิจลสมุปปาท จะเป็นความจริงที่ปลอดภัยกับชีวิตมากกว่า นอกจากจะช่วยลดปัญหาความทุกข์ส่วนตัวแล้ว ยังลดปัญหาการแย่งชิงความขัดแย้งทางสังคมได้ด้วย นี่คือนิฐานของความคิดแห่งการ ไม่เห็นแก่ตัว แม้แต่คำวานิพพานก็คือชีวิตที่เย็น ไม่มีตัวตนทั้งเราและผู้อื่นให้ยึดถือ

ในข้อที่ 5 ในวงของปฏิจลสมุปปาทมีแต่ปฏิจลสมุปปันนธรรม คือสิ่งที่ได้อาศัยสิ่งอื่น และเกิดขึ้น ปรากฏอยู่ชั่วขณะ หลักสำคัญคืออย่าให้เกิดเป็นตัวตนหรือเป็นสัสสตทิฐิขึ้นมา และอย่าให้เห็นเป็นตรงกันข้ามกับตัวตนจนไม่มีอะไรเสียเลย คือกลายเป็นอุจเฉททิฐิ

ข้อความในข้อที่ 5 นี้ มีความสำคัญมากต่อการทำความเข้าใจว่าพุทธศาสนา อธิบายการมีอยู่ของสิ่งต่าง ๆ ทางวัตถุ ร่างกาย และจิต เพราะเมื่ออธิบายว่าทุกสิ่งเป็น อนัตตา คือไม่มีตัวตน การรับรู้ว่ามีตัวตนเป็นเพียงการสืบเนื่องของปฏิจลสมุปปาทเท่านั้น เมื่อปฏิเสธตัวตนแล้วจะมีผู้กล่าวหาว่าพุทธศาสนาสอนว่าสิ่งทั้งหลายขาดสูญ คือไม่มีอะไรเลยเป็นอุจเฉททิฐิ การสุดโต่งว่าไม่มีอะไรเลยนี้ ผิดหลักพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน คำว่าอยู่ ตรงกลาง คือสิ่งที่มีอยู่ทุกอย่างเป็นเพียงการสืบเนื่องอยู่ทุกขณะเท่านั้น ในการสืบเนื่อง

หรือการกระทบกันของประสาทสัมผัสภายในกับภายนอก หากเราควบคุมไม่ให้เป็นอย่างนี้ได้เท่ากับกำลังมีชีวิตที่ถูกต้องตามหลักของพุทธศาสนา คือไม่ตกเป็นทาสของอายตนะทั้งหกสาระสำคัญของข้อนี้สามารถอธิบายสิ่งที่เรียกว่าสัญญาตาและนิพพานได้ด้วย เพราะไม่ได้หมายความว่า ไม่มีอะไรเลย แต่สิ่งที่มีอยู่เป็นสิ่งที่ขึ้นไปตามกฎอนิจจังเท่านั้น ด้วยเหตุนี้จึงเป็นข้อถกเถียงว่า พุทธศาสนาเป็นสัสสตทฤษฎีหรืออวจนทฤษฎี สำหรับคำตอบคือไม่เป็นทั้งสองอย่าง แต่พุทธศาสนาเป็นสิ่งที่อยู่ตรงกลางดังที่ได้กล่าวไปแล้ว

อีกข้อหนึ่งที่ควรพิจารณาคือ ข้อที่ 6 มีข้อความว่า ถ้ากล่าวในเรื่องกรรม ปฏิจจสมุปบาทมุ่งแสดงกรรมที่ไม่ดำไม่ขาว และเป็นที่สุดแห่งกรรมดำ กรรมขาว เรื่องนี้สร้างความกระจ่างในความเชื่อเรื่องกรรมได้เป็นอย่างดี กรรมดำคือกรรมชั่ว กรรมขาวคือกรรมดี โดยทั่วไปจะรู้จักว่ากรรมหรือการกระทำทั้งหลายไม่ทำชั่วก็ต้องทำดีมีอยู่สองอย่างนี้ แต่ปฏิจจสมุปบาทไม่ได้ระบุว่า เป็นกรรมใด ระบุว่ามีความสืบเนื่องหรือปัจจัยต่อกัน ชั่วหรือดีเป็นการระบุกันเอาเอง เพราะผลย่อมได้รับตามเหตุปัจจัยไม่เรียกว่าชั่วหรือดี ส่วน คำว่า เหนือกรรมคือการไม่มีตัวตนที่จะกระทำกรรมนั้น ๆ เพราะในปฏิจจสมุปบาท ไม่มีบุคคล ตัวตน คอยทำกรรม การรู้เรื่องนี้ทำให้เราอยู่เหนือกรรมได้ การสอนพุทธศาสนาถ้ายังติดอยู่กับกรรมดีกรรมชั่วเท่ากับยังไม่เข้าถึงหัวใจของพุทธศาสนา ซึ่งมีปฏิจจสมุปบาทเป็นสิ่งที่นำทางให้มนุษย์พ้นจากกรรม เรื่องกรรมนี้เป็นเรื่องสำคัญอาจมีคนคิดง่าย ๆ ว่า ชีวิตในโลกนี้เกิดจากกรรมเก่า จึงไม่ต้องขวนขวายอะไร ไม่ต้องพัฒนาอะไร เพราะชีวิตเป็นไปตามกรรมเก่า แต่หารู้ไม่ว่าชีวิตไม่ต้องติดกรรมเก่า เราสามารถสร้างกรรมใหม่ได้ทันที ด้วยการสร้างเหตุปัจจัยให้ถูกต้อง และถ้าดับความยึดถือว่าเป็นตัวตนเสียได้ก็อยู่เหนือกรรม ปฏิจจสมุปบาทจึงเป็นการสร้างกำลังใจได้เป็นอย่างดี และยอมรับเหตุปัจจัยได้เสมอ ชีวิตจึงไม่มีคำว่าสิ้นหวัง

นอกจากนั้นข้อความในข้อที่ 7 มีความสำคัญเช่นกัน ท่านเสนอแนะว่า หลักพุทธศาสนาต้องประกอบด้วยความเป็นปัจจุปัจบันธรรมหรือสันตทฤษฎีโกเสมอ การให้ปฏิจจสมุปบาทรอบเดียวกินเนื้อที่ 3 ชาติ นั้นไม่ใช่หลักสันตทฤษฎีโก เนื้อความในข้อนี้สำคัญมากต่อการปฏิเสธว่าปฏิจจสมุปบาท 1 รอบ ซึ่งมี 11 อากาโร เริ่มตั้งแต่วิชชา-สังขาร-วิญญาณ-นามรูป-อายตนะหก-ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ-ชาติ-ชรา-มรณะ ความรู้สึกทั้ง 11 อากาโร นี้ เกิดได้เพียงชาติเดียวเท่านั้น เมื่อตากระทบรูป มีความรู้สึก เป็นตัวตนและเป็นทุกข์ แต่ในพุทธศาสนาบางสำนักกลับมีการสอนกันว่า อวิชชาและสังขารอยู่ในชาติก่อน

วิญญานจนถึงภพเป็นชาติปัจจุบัน และคำว่า ชาติ เป็นการเกิดในชาติหน้า ความเชื่อแบบข้ามชาติเช่นนี้ผิดหลักสันทิฏฐิโก ที่พระพุทเจ้าสอนว่าต้องเห็นได้ในปัจจุบัน ที่มีการกระทบกันของประสาทสัมผัส มีการยึดถือ และเป็นทุกข์ หลักนี้จึงปฏิเสธกรรมเก่า และถ้าจะเชื่อเรื่องการเกิดใหม่ก็ควรเชื่อที่เห็นได้จริงที่นี้เดี๋ยวนี เมื่อมีการกระทบของประสาทสัมผัสและเกิดเป็นตัวตน การเกิดใหม่เช่นนี้ในหนึ่งวัน เกิดได้หลายรอบ ขึ้นอยู่กับจะยึดถือและเป็นทุกข์กี่ครั้ง หลักสันทิฏฐิโกจึงป้องกันการปัจจัยที่ต่อเนื่องแบบข้ามชาติได้เป็นอย่างดี และอธิบายชาติหรือการเกิดในความหมายที่เป็นวิทยาศาสตร์อย่างยิ่ง

สำหรับข้อที่ 10 ปฏิจจนสมุปาทสำหรับพุดนั้น เป็นปรัชญา ไม่จำเป็นและไม่มีประโยชน์อะไรมากนัก ปฏิจจนสมุปาทแท้จริงคือการปฏิบัติ เพื่อไม่ให้ทุกข์เกิดขึ้นมาได้ ข้อความในข้อนี้ท่านพุททสาสิกขุได้เน้นว่า หลักพุททศาสนานั้นเน้นที่การปฏิบัติ การนำปฏิจจนสมุปาทมาถกเถียงกันในเชิงทฤษฎี หรือเป็นเพียงการบรรยาย การท่องจำ แทบไม่มีประโยชน์เลย หากต้องการรู้จักว่าปฏิจจนสมุปาทคืออะไร ก็จงปฏิบัติในขณะที่ดำกับรูป หู ได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รับรส ภายได้สัมผัส และใจได้รู้สึกต่อคุณค่าต่าง ๆ การเรียนรู้จึงเกิดทุกขณะในชีวิตประจำวัน แสดงว่าเราต้องเผชิญกับสิ่งที่เรียกว่าปฏิจจนสมุปาททุกขณะ แล้วเหตุใดจึงไม่เรียนรู้เรื่องนี้ ซึ่งเป็นจุดตั้งต้นของการรู้จักตัวเราเอง และเป็นการพิจารณาเพื่อจะตัดสินใจต่อกิจกรรมต่าง ๆ

สาระสำคัญของปฏิจจนสมุปาทคือ เมื่อมีการกระทบกับประสาทสัมผัสแล้วจะเป็นทุกข์ไม่ได้ เพราะเราไม่ยึดถือว่าตัวเรามีอยู่ แล้วความทุกข์จะเกิดขึ้นได้อย่างไร เมื่อดับความรู้สึกที่เรียกว่า “เวทนา” เสียได้ สิ่งที่เรียกว่า “ตัณหา” ก็ดับ “อุปาทาน-ภพ-ชาติ-ขรามณะ” ก็ดับหมด ชีวิตประจำวันจึงควรเป็นอย่างนี้ แต่ในชีวิตจริงที่เป็นอยู่ มนุษย์กลับเต็มไปด้วยอึดตาหรือตัวตนของเรา ทำทุกอย่างไปตามอวิชาของตัวตน เราจึงมีความทุกข์อยู่ทุกขณะ ซึ่งตรงกันข้ามกับปฏิจจนสมุปาทที่สอนให้ดับความรู้สึกที่เป็นบวกและเป็นลบ และให้อยู่เหนือความรู้สึก เรื่องนี้แม้ไม่คุ้นเคยแต่จำเป็นต้องทำ เพราะทุกคนต้องการชีวิตที่สงบเย็น ซึ่งยังทำประโยชน์ต่อตนเองและสังคมได้ (คำว่าตนเองเป็นการสมมุติทางภาษาคนเท่านั้น) การเรียนรู้ทางพุททศาสนาและปฏิจจนสมุปาท จึงเป็นการเรียนรู้ที่มีอยู่ตลอดเวลา เรียนรู้ผ่านการปฏิบัติให้รู้ตัวอยู่ตลอดเวลา โดยรับรู้ได้เองว่าขณะนี้เราเป็นทุกข์หรือไม่เป็นทุกข์ เรื่องใด ๆ ก็ตามถ้าไม่ได้ตั้งใจตามที่เรากำลังการันแสดงว่าการยึดถือเกิดขึ้นแล้ว ซึ่งความเป็นไป

ของสิ่งทั้งหลายในตอนต้น ท่านพุทธทาสภิกขุแนะนำให้รู้จักกับหลักอิทัปปัจจยตา หมายความว่า “เมื่อมี สิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น” หลักนี้มองให้กว้างไปกว่า ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นเรื่องของจิตใจ ความจริงแล้วนอกจากความรู้สึกทางจิตใจจะเป็น ความสืบเนื่องแล้ว วัตถุและภาวะต่าง ๆ ก็เป็นแบบเดียวกัน สิ่งที่ไม่ได้ตั้งใจเราก็คต้องเป็นไป อย่างนั้น เพราะมีสภาพบังคับว่าต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

ท่านพุทธทาสภิกขุยกตัวอย่างให้เห็นปฏิจจสมุปบาทในชีวิตประจำวันว่า เด็กเล็ก ๆ คนหนึ่งร้องไห้จ้าขึ้นมา เพราะตุ๊กตาดกแตก ปฏิจจสมุปบาทจะเกิดขึ้นดังนี้ พอเขาเห็น ตุ๊กตาดกแตกเรียกว่า ตากระทบรูปเกิดจักขุวิญญาณขึ้นมา รู้ว่าตุ๊กตาดกแตกเมื่อเด็กคนนั้น ประกอบอยู่ด้วยอวิชชา เพราะไม่รู้ธรรมะ ใจจึงประกอบอยู่ด้วยอวิชชา อวิชชาจึงปรุงแต่ง ให้เกิดสังขาร หมายถึงความนึกคิดต่าง ๆ สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณที่รู้ว่าตุ๊กตาดกแตก เพราะการประกอบกันของอวิชชา-สังขาร-วิญญาณ เรียกว่า ผัสสะหรือถึงเข้าด้วยกัน จากวิญญาณทำให้รู้สึกเป็นนามรูป คือ ร่างกายและจิตใจ จากนามรูปทำให้เกิดมียาตนะ ทั้งหก คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เพราะกระทบกับภายนอก ยาตนะทำให้เกิดผัสสะ ที่พร้อมจะเป็นทุกข์ ผัสสะทำให้เกิดเวทนา คือความรู้สึกทุกข์ จากเวทนาทำให้เกิดตัณหา คือความอยากตามอำนาจของความทุกข์ จากตัณหาทำให้เกิดอุปาทาน คือยึดมั่นว่าตัวเอง เป็นทุกข์ เมื่อเกิดตัวกู้อขึ้นมาเรียกว่า ภพ แล้วเบิกบานเต็มที่ เรียกว่าชาติ แล้วมีความทุกข์ เพราะตุ๊กตาดกแตก การร้องไห้คืออาการของความทุกข์

ความรู้สึกเป็นทุกข์นี้ให้ตั้งข้อสังเกตว่าในปฏิจจสมุปบาท ความรู้สึกเป็นทุกข์เป็น สิ่งที่พึงเกิด เพราะเกิดเป็นคราว ๆ เมื่อมีผลกระทบ คนโดยทั่วไปเข้าใจว่าสิ่งที่เรียกว่าคน หรือตัวเรานั้นเกิดอยู่ตลอดเวลาเราสามารถเดินไปไหนมาไหนได้ แต่ในปฏิจจสมุปบาท คน ไม่ได้เกิดอยู่ตลอดเวลา คำว่าตัวเราจะมีได้ก็ต่อเมื่อมีการยึดถือเป็นตัวตน เกิดตัณหา และเป็นทุกข์จึงเป็นการแน่นซัดว่าตัวเราไม่ได้มีอยู่จริง เมื่อเกิดการกระทบทุกประสาทสัมผัสแล้ว เราไม่มีปัญญาเพียงพอที่จะจัดการให้เวทนานั้นดับลง เมื่อเกิดผัสสะ คำว่า ชาติ หรือ การเกิด และเป็นทุกข์ก็อยู่ที่การจัดการกับผัสสะ ในขณะที่มีการกระทบนั้นเอง จึงควร สำรวดดูทุกนาที่ว่า ขณะนี้จิตเราเป็นอย่างไร และควรป้องกันไม่ให้เกิดปฏิจจสมุปบาท ฝายที่เป็นทุกข์ขึ้นมาเป็นอันขาด การเรียนรู้พุทธศาสนาที่ดีที่สุดจึงอยู่ที่ประสาทสัมผัส นี้เอง

ในคำชี้แจงเบื้องต้น ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายถึงกำเนิดของปฏิจจนสมุปาทว่า ปฏิจจนสมุปาทมันก่อเกิดขึ้นมาอย่างไร ต้องถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นหลัก พระพุทธเจ้าท่านมาตรัสเล่าให้ฟังในพระบาลี สูตรที่ ๑๐ แห่งพุทธวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทานวัคค์ สังยุตตนิกาย ถ้าเป็นฉบับบาลีก็เล่มที่ ๑๖ หน้า ๑๑ หัวข้อที่ ๒๖ ในสูตรนั้น พระพุทธองค์ได้ทรงเล่าถึงการออกผนวชของพระองค์เอง ที่ได้ทรงทำความเพียรตลอดระยะเวลา ๖ ปี นั้น เดียวทำอย่างนั้นเดียวทำอย่างนี้ แล้วในที่สุดระยะเวลาหนึ่ง ทรงได้ค้นพบเรื่อง ปฏิจจนสมุปาท ในพระบาลีมีว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ครั้งแต่ก่อนการตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพรธัสต์รออยู่ ได้เกิดความรู้สึก อันนี้ขึ้นว่า สัตว์โลกนี้หนอถึงทั่วแล้ว ซึ่งความทุกข์ย่อมเกิดแก่ตาย จุตีบงเกิดขึ้นอีก เมื่อสัตว์โลกไม่รู้จักอุบายเครื่องออกไปให้พ้นจากทุกข์ คือชรามรณะ แล้วการออกจากทุกข์จักปรากฏขึ้นได้อย่างไร”

“ภิกษุทั้งหลาย ความสงสัยได้เกิดขึ้นแก่เราว่า เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ชรา มรณะ จึงได้มี ชรา มรณะ มีเพราะปัจจัยอะไรหนอ ภิกษุทั้งหลายความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจอย่างแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า

เพราะชาตินี้เองมีอยู่	ชรา มรณะจึงได้มี
เพราะภพนี้เองมีอยู่	ชาติจึงได้มี
เพราะอุปาทานนี้เองมีอยู่	ภพจึงได้มี
เพราะตัณหาที่เองมีอยู่	อุปาทานจึงได้มี
เพราะเวทนาที่เองมีอยู่	ตัณหาจึงได้มี
เพราะผัสสะที่เองมีอยู่	เวทนาจึงได้มี
เพราะอายตนะที่เองมีอยู่	ผัสสะจึงได้มี
เพราะนามรูปที่เองมีอยู่	อายตนะจึงได้มี
เพราะวิญญาณที่เองมีอยู่	นามรูปจึงได้มี
เพราะสังขารที่เองมีอยู่	วิญญาณจึงได้มี
เพราะอวิชชาที่เองมีอยู่	สังขารจึงได้มี ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ดวงตา ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง ในสิ่งเราไม่เคยฟังมาก่อน ได้เกิดขึ้นแก่เรา ว่านี่ คือความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ ๆ ”

นี่คือ การค้นพบปฏิจสุมุบาทของพระพุทธองค์ เมื่อก่อนตรัสรู้ เรียกว่าการค้นพบ ห้วงแห่งลูกโซ่ของความทุกข์ทรงพบว่าความทุกข์มันเกิดขึ้นโดยอาการ 11 อย่าง 11 ตอน อย่างนี้

ข้อความนี้ที่ท่านพุทธทาสภิกขุ นำมาแสดงให้เห็นว่าจุดกำเนิดของปฏิจสุมุบาท ว่ามาจากไหนเมื่ออ่านข้อความเหล่านี้แล้วแสดงให้เห็นว่าเรื่องนี้เป็นคำสอนที่สำคัญมาก เพราะจุดกำเนิดของคำสอนทั้งหลายมีใจกลางอยู่ที่เรื่องปฏิจสุมุบาทนี่เอง ไม่ว่าจะกล่าวถึง เรื่องอริยสัจ 4 ไตรลักษณ์ ไตรสิกขา อิทัปปัจจยตา ตถตา สุธัญญาตา อตัมมยตา คำสอนเหล่านี้ ล้วนมีแกนกลางอยู่ที่การไม่มียึดถือการมีอยู่แห่งตัวตน แต่เราก็กังค้ำดำเนินชีวิตให้ถูกต้องได้ คือไม่มีความทุกข์นั่นเอง

เมื่อพระพุทธเจ้าแสดงสาเหตุของความทุกข์ว่า เพราะความรู้สึกรู้สึกว่าเรามีชรามรณะ คือเราแก่และตาย แล้วท่านก็สาวมาหาเหตุตามลำดับจนพบว่า อวิชชา คือความไม่รู้นั่นเอง ที่เป็นจุดตั้งต้นในปฏิจสุมุบาท สำหรับการดับทุกข์ท่านจึงแสดงตามลำดับดังนี้

เพราะการดับไปของชาติ	ชรา มรณะจึงดับ
เพราะการดับไปของภพ	ชาติจึงดับ
เพราะการดับไปของอุปาทาน	ภพจึงดับ
เพราะการดับไปของตัณหา	อุปาทานจึงดับ
เพราะการดับไปของเวทนา	ตัณหาจึงดับ
เพราะการดับไปของผัสสะ	เวทนาจึงดับ
เพราะการดับไปของอายตนะ	ผัสสะจึงดับ
เพราะการดับไปของนามรูป	อายตนะจึงดับ
เพราะการดับไปของวิญญาน	นามรูปจึงดับ
เพราะการดับไปของสังขาร	วิญญานจึงดับ
เพราะการดับไปของอวิชชา	สังขารจึงดับ

ท่านทรงแสดงลำดับของชรามรณะจนถึงการดับไปของอวิชชา หมายความว่า เมื่อละอวิชชาเสียได้ ทุกการสืบเนื่องก็จะดับทั้งหมด คือได้รู้ความจริงว่า ความรู้สึกที่เรา ยึดถือเป็นตัวตนและเป็นทุกข์ เป็นสิ่งที่เราสร้างขึ้นเองเท่านั้น ความลับนี้เองที่นำไปสู่ คำสอนทางพุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ แต่ก็มีใจกลางอยู่ที่การอธิบายว่าชีวิตและสิ่งทั้งหลาย เป็นอนัตตา

คำชี้แจงเบื้องต้นหรือเป็นการเกริ่นนำของหนังสือเล่มนี้ถือว่าเป็นข้อความที่สมบูรณ่มาก ผู้อ่าน อ่านเพียงคำชี้แจงนี้ก็เพียงพอที่จะนำมาใช้ปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้

เป็นที่น่าสังเกตว่าในคำชี้แจงเบื้องต้นนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้วิพากษ์การสอนปฏิจลสมุปบาทแบบข้ามชาติที่แบ่งออกเป็น 3 ชาติ คือ ชาติก่อน ชาติปัจจุบัน และชาติหน้า ท่านเห็นว่าเป็นคำสอนที่ไม่ถูกต้องเพราะธรรมชาติของพระพุทธเจ้าต้องเป็นสันตภิฏฐิโก คือเห็นได้ในปัจจุบัน และเป็นอภิกโก คือมีอยู่ตลอดเวลา การสอนแบบข้ามชาติหรือคร่อม 3 ชาติ นั้น เป็นการสอนแบบสัสตภิฏฐิ คือมีตัวตนที่ตายตัว วนเวียนไปในชาติต่าง ๆ ผิดหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่สอนให้ละอัตตาหรือปฏิเสธอัตตาอยู่เสมอ และเสนอว่าถ้าเข้าใจปฏิจลสมุปบาทในขณะที่ตากระทบกับรูป แล้วให้ความหมาย ความรู้สึกเป็นตัวตน จึงเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง หากเรามีปัญญาเพียงพอที่จะจัดการกับความรู้สึกโดยไม่ยึดถือได้ เราก็พ้นทุกข์ การเกิดของตัวตนเช่นนี้ ไม่ข้ามภพข้ามชาติ หรือถ้าใครพอใจกับการเกิดใหม่ก็ให้เป็นการเกิดใหม่ในความหมายนี้แทนการเกิดในชาติหน้า ที่ต้องรอให้ตายเสียก่อน ท่านจึงขอให้เราเรียนพุทธศาสนาแบบวิทยาศาสตร์ คือเชื่อในสิ่งที่พิสูจน์ได้ในชีวิตประจำวันจะดีกว่า และปฏิจลสมุปบาทนี้สามารถยกเลิกกรรมในทุก ๆ ชาติได้ เพียงเรามีปัญญาในขณะที่มีประสาทสัมผัสเท่านั้น

ส่วนเนื้อหาโดยรวมของหนังสือเล่มนี้ ประกอบด้วย 12 บท ในแต่ละบทจะให้รายละเอียดต่อจากคำชี้แจงดังกล่าว แต่ในที่นี้จะขอยกมาขยายความเพียงบทเดียว ที่ในคำชี้แจงกล่าวถึงไว้ไม่มาก คือ บท 12 ว่าด้วยปฏิจลสมุปบาทที่ส่อไปในทางภาษาคนเพื่อศีลธรรม ในบทนี้พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนท์ ว่าที่มาของการใช้อารุ การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดเท็จ ทั้งหลาย ล้วนมาจากความรู้สึกเวทนา และทำให้เกิดตัณหานี้เป็นต้นตอของความขัดแย้งทั้งปวง ส่วนในบทต่าง ๆ เป็นการอธิบายให้เห็นว่า ปฏิจลสมุปบาทคือการอาศัยกันเกิดทางจิตและจบลงที่มีความทุกข์ และได้แสดงให้เห็นว่าถ้าต้องการดับทุกข์ ก็ต้องดับตั้งแต่อวิชชาจนถึงขรามรณะ คือให้จัดการกับใจตนเองเป็นหลัก เมื่อมีการกระทบกับประสาทสัมผัส

แต่ในบทนี้ท่านแสดงปฏิจลสมุปบาทกว้างขวางออกไป โดยแสดงการสืบเนื่องจากเวทนา จากเวทนาทำให้เกิดตัณหา

เพราะอาศัยค้นหา	จึงมีการแสวงหา
เพราะอาศัยการแสวงหา	จึงมีการได้
เพราะอาศัยการได้	จึงมีการปลงใจรัก
เพราะอาศัยการปลงใจรัก	จึงมีการกำหนดด้วยความพอใจ
เพราะอาศัยการกำหนดด้วยความพอใจ	จึงมีการสยบมัวเมา
เพราะอาศัยการสยบมัวเมา	จึงมีความจับอกจับใจ
เพราะอาศัยการจับอกจับใจ	จึงมีความตระหนี่
เพราะอาศัยความตระหนี่	จึงมีการห่วงกัน
เพราะอาศัยการห่วงกัน	จึงมีเรื่องราวอันเกิดจากการห่วงกัน

คำว่าเรื่องราวอันเกิดจากการห่วงกันก็คือการใช้อาวุธไม่มีคม การใช้อาวุธมีคม การทะเลาะ การ แก่งแย่ง การวิวาท การพูดส่อเสียด การพูดเท็จ ทั้งหลายธรรม อันเป็น บาปอกุศลเป็นอนเณยก่ยมเกิดขึ้นพร้อม

น่าสังเกตว่าท่านพุทธทาสภิกขุ ได้ขยายปฏิจจสมุปบาท ให้กว้างขวางออกไปในทางสังคม การที่สังคมไม่มีความสุขมีจุดทั้งต้นจากเวทนาและค้นหา เมื่อมีความอยากของตัวตนแล้ว ความอยากนั้นกลายเป็นเครื่องนำทางของชีวิต เหตุการณ์ความขัดแย้งทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นตามลำดับ เริ่มต้นจาก เวทนา-ค้นหา-การแสวงหา-การได้-การปลงใจรัก-การกำหนดด้วยความพอใจ-การสยบมัวเมา-ความจับอกจับใจ-ความตระหนี่-การห่วงกัน-มีเรื่องราวจากการห่วงกัน-จึงใช้อาวุธเข้าทำลายกัน ทั้งที่มีคมและไม่มีคม คำว่า อาวุธไม่มีคม นั้น เป็นได้หลายอย่าง อาจเป็นกฎหมาย ระเบียบต่าง ๆ ก็ได้

เมื่อพิจารณามาถึงข้อความส่วนนี้ ทำให้ทราบสาเหตุว่าสภาพสังคมในปัจจุบัน ทั้งระดับ ครอบครัว ชุมชน ประเทศ และระหว่างประเทศ ตกอยู่ใต้อำนาจของเวทนาและค้นหา ปัญหาต่าง ๆ ที่ แก้ไขไม่ได้ก็เพราะไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท ไม่ดับเสียตั้งแต่อวิชชา ดังนั้นความรู้ในปฏิจจสมุปบาท ที่ได้แสดงตั้งแต่อวิชชาจากจิตใจและการสืบเนื่องจนเป็น ความรู้สึกแห่งตัวตน ทำให้เกิดปัญหาทางสังคมที่แก้ไขได้ยาก เพราะไม่ได้แก้ไขที่ต้นเหตุ

หนังสือเล่มนี้จะนำพาความรู้ของผู้อ่านไปที่จุดตั้งต้นของชีวิตที่ถูกต้อง คือพันทุกข์ได้ในชีวิตประจำวัน เมื่อประสาทสัมผัสกระทบกับสิ่งภายนอกแล้วขยายความให้เห็นว่า จากจุดเล็ก ๆ ทาง ตา หู จมูก ลิ้น ใจ เมื่อเกิดเวทนาและค้นหาขึ้นแล้ว ได้ส่งผลร้ายทั้ง

ตนเองและสังคมอย่างมหาศาล แต่มีคนสนใจเรียนรู้เรื่องนี้น้อย เพราะอวิชา-เวทนา-
ตัณหา เข้าครอบครองชีวิตจิตใจจนหมดสิ้น

บทบาทและคุณค่า

บทบาทและคุณค่าของหนังสือเล่มนี้ เราควรยกความมุ่งมั่นให้กับผู้แต่งที่ท่านสามารถรวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎกทุกแง่มุมจนมีเนื้อหาถึง 12 บท มีความหนาถึง 1,060 หน้า ถ้าเป็นคนธรรมดาทั่วไปคงไม่มีกำลังใจพอที่จะทำเช่นนี้ได้ นอกจากค้นคว้าหาข้อมูลแล้ว การแปลให้คนทั่วไปอ่านแล้วเข้าใจ ก็ไม่ใช่เรื่องง่ายอีก เพราะทักษะทางภาษาจำเป็นต้องใช้ความสามารถอย่างสูงยิ่ง นอกจากนั้นท่านยังใช้ข้อมูลชั้นต้นจากพระไตรปิฎก เพื่อทำการชำระตำราพระพุทธศาสนาในชั้นหลังให้ถูกต้อง โดยท่านกล่าวถึง คัมภีร์วิสุทธิมรรคที่แต่งโดยพระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่อ้างอิงกันมากในวงพุทธศาสนา และแสดงความเห็นอย่างตรงไปตรงมาว่า การที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงปฏิจจสมุปปาทแบบข้ามชาติ โดยมี 3 ชาติ คือชาติก่อน ชาติปัจจุบัน และชาติหน้านั้น เข้ากันไม่ได้เลยกับคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ตรัสว่าธรรมะต้องเป็นสันตภิฎฐิโก คือเห็นได้ในความรู้อัจฉริยะปัจจุบัน และเป็นอกาลิโก คือไม่มีเวลาหรือมีอยู่ตลอดเวลา นี่คือการกล่าวหาของท่านพุทธทาสภิกขุที่สอนพุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์ และสอนไม่ให้สยบยอมต่อกรรมในชาติที่แล้ว ปฏิจจสมุปปาทของพระพุทธเจ้าที่แท้จริงจะทำให้มนุษย์อยู่เหนือกรรมชั่วและกรรมดี ความกล่าวหาเช่นนี้ย่อมเกิดจากการสอบสวนครั้งแล้วครั้งเล่า และเชื่อได้ว่าสอดคล้องกับกฎธรรมชาติที่พิสูจน์ได้ทั้งนี้และเดี๋ยวนี้ การสอนเช่นนี้ของท่านพุทธทาสภิกขุจะโยงไปสู่การสอนเรื่องนิพพานที่ไม่ต้องรอให้ตายเสียก่อน มนุษย์สามารถเข้าถึงนิพพานได้ทั้งนี้และเดี๋ยวนี้ไม่ต้องรอบำเพ็ญบารมีหลายชาติ ท่านได้ถ่ายทอดทุกอย่างมาให้อยู่ในโลกปัจจุบันที่เราต้องเผชิญกับปฏิจจสมุปปาททางอายตนะทุกขณะ ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าสนใจมาก

นอกจากนั้นการเรียนรู้ปฏิจจสมุปปาทก็จะหมดปัญหาว่าตายแล้วเกิดใหม่หรือตายแล้วขาดสูญ ปฏิจจสมุปปาทอธิบายว่า คำว่า ตาย คือดับความเป็นตัวตนได้ คำว่า เกิด คือเมื่อประสาทสัมผัสกระทบแล้วยึดถือเป็นตัวตน การเกิดใหม่จะมีได้วันละหลายหนและเป็นวิทยาศาสตร์ การเกิดและการตายเช่นนี้ มีความหมายมากกว่าตายทางร่างกาย ส่วนจะเกิดใหม่หรือขาดสูญนั้น ควรเอาเวลาทั้งหมดของชีวิตไปแก้ไขความยึดถือแห่งความเป็นตัวตน

และแก้ไขความทุกข์ในชีวิตประจำวันจะดีกว่า คุณูปการของท่านพุทธทาสภิกขุจากการแต่งหนังสือเล่มนี้ คือคุณค่าของชีวิตที่จะพ้นจากทุกข์ได้ซึ่งเป็นคุณค่าที่ยิ่งใหญ่และประเมินไม่ได้เลย เพราะไม่มีอะไรเป็นปัญหาสูงสุดนอกจากความทุกข์ แม้ชีวิตจะเปรียบพร้อมด้วยวัตถุต่าง ๆ ก็ตาม

ส่วนคุณค่าทางวิชาการอันหมายถึงคุณค่าที่ให้ความรู้อย่างถึงที่สุด ธรรมชาติของหนังสือโดยทั่วไปมักให้ความรู้ในระดับตัวตน คือเป็นการค้นคว้าทางวัตถุ ทั้งวิทยาศาสตร์มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ เพราะวิชาการเหล่านี้เป็นไปเพื่อความสะดวกสบาย ความสงบเรียบร้อย เช่น ความรู้ทางการเมือง ทางกฎหมายก็สร้างความสงบเรียบร้อยทางสังคมเพื่อให้ใช้เวลาแสดงทางวัตถุอย่างไม่มีสิ้นสุด แต่อย่างไรก็ตาม การเมืองและกฎหมายก็สร้างความสงบสุขให้สังคมไม่ได้อย่างแท้จริง เพราะในใจของคนบางคนไม่กลัวกฎหมายพร้อมที่จะเลี่ยงตลอดเวลา อาชญากรรมทั้งหลาย ที่เปิดเผยและไม่เปิดเผยจึงเกิดขึ้นในสังคม หนังสือวิชาการที่แต่งกันในโลกนี้ย่อมมีต้นทุนแห่งความเป็นตัวตนทั้งสิ้น ไม่ได้พัฒนาถึงขั้นที่ว่าแท้จริงแล้วความรู้สึกแห่งตัวตนนั้นไม่มีอยู่จริง ตัวตนที่เข้าใจก็คือตัวตนนั่นเอง วิชาการทางวัตถุจึงแก้ปัญหาโลกนี้ไม่ได้ ส่วนงานวิชาการทางจิตใจกลับได้รับความสนใจน้อย เพราะขัดกับกิเลสและตัณหาของตนเอง ท่านพุทธทาสภิกขุจึงวิเคราะห์ไว้ว่า ความรู้ในมหาวิทยาลัยยังสอนให้ฉลาดลึกลับล้ำเพียงใด การเอาเปรียบคดโกงก็แยบยลขึ้นเท่านั้น ในทางวิชาการจึงควรสนใจหนังสือทำนองนี้ให้มากขึ้น และควรเลือกคำสอนที่เป็นวิทยาศาสตร์และพิสูจน์ได้จริงด้วยตนเอง

ส่วนคุณค่าทางสังคมนั้นคงได้เห็นร่องรอยมาแต่ต้นว่า เมื่อมนุษยย์ควบคุมเวทนาและตัณหาของตนเองได้ ความเห็นแก่ตัวก็จะไม่มี เพราะไม่มีการมีอยู่ของตัวตน ธรรมชาติของพระพุทธเจ้าจึงสอนให้พิจารณาประโยชน์ของตนเองคือไม่มีความทุกข์ และประโยชน์ของสังคมคือไม่เห็นแก่ตัว และให้เห็นแก่ประโยชน์ทั้งตนเองและผู้อื่น ซึ่งในบทที่ 12 ของหนังสือเล่มนี้แสดงให้เห็นว่า ปัญหาสังคมเกิดจาก เวทนา-ตัณหา-การแสวงหา-การปลงใจรัก ไปจนถึงการห่วงกัน-การทำร้ายกันด้วยอาวุธไม่มีคมและมีคม ถ้าการเรียนการสอนในมหาวิทยาลัยหรืองานวิชาการทั้งหลายไม่สนใจปฏิบัติจสมุปปาต ปัญหาสังคมก็แก้ไขไม่ได้

สำหรับคุณค่าทางเศรษฐกิจ เมื่อเศรษฐกิจปัจจุบันเป็นกิจกรรมที่ต้องการกอบโกยให้ได้มากที่สุดผ่านกลไกต่าง ๆ ผู้ที่มีกำลังแข็งแรงกว่าจะเป็นผู้กอบโกยได้มากกว่า

โดยอยู่บนพื้นฐานของการบริโภค เพื่อความเพลิดเพลินให้มากที่สุด รัฐบาลในประเทศต่าง ๆ ก็กระตุ้นเศรษฐกิจกันเช่นนี้ ส่วนทรัพยากรธรรมชาติและอื่น ๆ ที่สูญเสียไปกลับไม่ได้กล่าวถึง เศรษฐกิจจึงกลายเป็นฉนวนของปัญหาสังคมและสงครามในที่สุด หากมองย้อนกลับไปที่กระบวนการของปฏิจจนสมุปบาทก็คือ เวทนา-ตัณหา-การกอบโกย-ความเพลิดเพลิน-การแย่งชิง-การทำสงคราม ปัญหาเศรษฐกิจจึงแก้ไขไม่ได้ด้วยการกระตุ้นเศรษฐกิจด้วยรูปแบบต่าง ๆ

บทสรุป

การอ่านหนังสือเล่มนี้ควรสรุปตามที่พระพุทธเจ้าได้สอนเอาไว้ว่า สิ่งที่เราเรียกว่าโลก เหตุให้เกิดโลก การดับของโลก และวิธีเข้าให้ถึงการดับของโลก อยู่ในร่างกายที่ยาวประมาณหนึ่งว่า มีสัญญาและใจ หมายความว่า โลกจะเป็นอย่างไรขึ้นอยู่กับรับรู้เรื่องปฏิจจนสมุปบาท หากเต็มไปด้วยอวิชชา-ตัณหา-ชรา มรณะ-ความทุกข์ หากดับสิ่งเหล่านี้เสียได้ ความทุกข์ก็จะดับลงหรือป้องกันไม่ให้เกิดความทุกข์เลยจะดีกว่า การแก้ไขในขอบเขตของปฏิจจนสมุปบาทก็คือการแก้ไขปัญหาสังคม เศรษฐกิจ การเมือง ไปในตัว จึงหวังว่าทุกท่านจะแสวงหาหนังสือเล่มนี้มาอ่านเพื่อเป็นแนวทางการดำเนินชีวิตต่อไป

รายการอ้างอิง

พุทธทาสภิกขุ. (2556). *ปฏิจจนสมุปบาทจากพระโอษฐ์*. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ.

Received: December 14, 2020

Revised: December 18, 2020

Accepted: December 18, 2020